

Wie of wat is de mens?

Petra Bolhuis & Theo Meereboer

Baflo 2019

Inleiding

We hebben de afgelopen colleges besteed aan een schets en analyse van de ontwikkeling van de westerse cultuur, waarvan wij, individueel en als samenleving, de erfgenamen zijn, of we dat nu leuk vinden of niet. We hebben ons geconfronteerd gezien met uitspraken van een denker als Sloterdijk, die onze tijd benoemt als die van een opera: 'Wie het mooist en het hardst kan zingen, die wordt gehoord', of Fukuyama, die claimt, dat we leven in de tijd van 'het einde van de geschiedenis'. Ook de uiteenlopende visies op het klimaat, de milieuvervuiling, de economische macht en de ongelofelijk snelle ontwikkeling van robots, computerprogramma's en het internet bezorgen ons grijze haren. Dan hebben we nog de politieke problemen, veroorzaakt door wereldleiders, die in het verlengde van wat op de 'social media' plaatsvindt, de waarheid aan hun laars lappen, zolang de macht maar in hun handen blijft. Al met al leven we in een werkelijkheid, die zozeer versplinterd is, dat geen mens meer echt overzicht heeft. De tijd van Dr. G.B.J. Hiltermann is definitief voorbij en 'de toestand in de wereld' is een onontwarbare kluwen geworden. In deze verwarrende omstandigheden wordt van ons gevraagd dat we onze belangen behartigen en dit nog op een verantwoorde manier ook. Dat roept op zijn minst de vraag op wie we zijn, als gemeenschap en als individu. De vragen van Immanuel Kant waar in zijn tijd slechts weinigen zich mee bezig hielden en konden houden, zijn nu vragen van iedereen; Wat moet ik doen? Wat kan ik weten? Wat mag ik hopen? En vooral Wat is de mens?

1. Wat is de mens?

Individualisme nu

Laten we beginnen met de laatste vraag, die over onze zelfkennis. Voor Kant sluitstuk, voor ons in deze individualistische tijd de eerste vraag die we stellen. En we zullen zien dat we vanuit dit individualistische perspectief de andere vragen als vanzelf zullen tegenkomen. Wie zijn we eigenlijk geworden in de loop van de geschiedenis? Een historisch perspectief leert ons, dat er allerlei technologische en wetenschappelijke vernieuwingen tot stand zijn gekomen, die het leven van mensen ingrijpend hebben veranderd. Al die ontwikkelingen hebben natuurlijk bedoelde en voorziene gevolgen gehad, maar ook onbedoelde en onvoorziene en ook deze hebben hun sporen in onze geest achtergelaten. Ze hebben vorm gegeven aan sociale, economische, politieke en intermenselijke verhoudingen, die we, met Michel Foucault, kortweg 'discoursen' of 'vertogen' kunnen noemen. Omkijkend kunnen we zien, dat een aantal sociale initiatieven, die door buitengewoon goede bedoelingen werden gekenmerkt, onvoorziene en onbedoelde gevolgen hebben gekregen, waarvan we nu last hebben. Drie voorbeelden om duidelijk te maken wat we bedoelen;

- De studentenopstanden van de 60er jaren van de vorige eeuw hebben een einde gemaakt aan kerkelijke en wereldse machtsuitoefening, die haar tijd voorbij was. De morele en

religieuze dwang die de kerken tot het midden van de vorige eeuw op mensen uitoefenden, belemmerden, samen met de staatsmacht, veel mensen om hun vrijheid in het maatschappelijk leven vorm te geven. Sociaal gedrag, studiemogelijkheden, financiële vrijheid voor vrouwen en meer, vallen onder de bedoelde en voorziene gevolgen van die opstanden. Wat we nooit hebben kunnen voorspellen, is het verlies van waarden, waarheid en eenheid, die als een onkruid groeide op ruimte die deze geëmancipeerde samenleving schiep.

- We worden geconfronteerd met een razendsnelle mondialisering, die haar versnelling vond in de dekolonisatie na de tweede wereldoorlog. Vanaf dat moment zijn landen, die tot op dat ogenblik koloniën van Europese landen waren, samen met landen, die weliswaar geen kolonie waren, maar wel in een achtergestelde positie verkeerden, in de wereldwijde economische ontwikkeling terechtgekomen, wat zich manifesteerde in de vorm van de oprichting van universiteiten, industriële complexen en handel. Maar daarmee werd de stem hoorbaar van groepen mensen die tot nu toe marginaal in de canon aanwezig waren. Het eenduidige witte westerse verhaal van onze identiteit werd terecht gekritiseerd. Maar hoe moeten die verhalen samen een nieuw narratief vormen? Verwarring over schuld, verantwoordelijkheid, nationaliteit, identiteit en belangenstrijd is tot op dit moment overal zichtbaar.
- De technologie bevindt zich door de bevrijding van de rede in een acceleratie. Nu weten we al decennia, dat er een relatie is tussen onze identiteit en de technologische wereld waar we in leven. Immers ons denken en doen, onze zelfervaring, is op een ingrijpende manier veranderd door de mobiliteit van treinen, auto's en vliegtuigen. Telefoon, televisie en radio hebben eveneens een enorme invloed op onze zelfervaring gehad en daarnaast zijn er nog ontelbaar veel kleine en grote technologische vindingen, die ons bestaan hebben omgevormd en daarmee onze zelfervaring hebben veranderd. Maar onze moraal houdt de techniek niet bij en de techniek zelf brengt nieuwe ongelijkheid met zich mee. Zo zijn er nu digitale analfabeten en is er een strijd gaande over wie onze data mag bezitten.

Met deze drie voorbeelden leggen we vooral bloot, dat 'wie' we zijn het brandpunt is geworden van een ingewikkelde technologische werkelijkheid, die haar beweging ontleent aan de economie. Die positie brengt iemand als Harari er misschien toe om ons te gaan beschrijven als algoritmen, domweg omdat we het brandpunt van een wereld van dingen zijn geworden. Des te belangrijker is het om, in een herleving van de woorden op de tempel van Delphi, tot een nieuwe vorm van zelfkennis te komen.

Hoe zijn we dit 'wie' geworden?

Heel lang hebben we kennis over onszelf geleerd door het geloof. Dit begon als een overtuiging, dat het lijden in het hier en nu compensatie zou vinden in een hiernamaals. Daarna kwam de tijd, dat werk en arbeid in het hier en nu een beloning zou krijgen in de hemel. Dat bepaalde ons zelfbeeld als onvolmaakt menselijk wezens tegenover een volmaakte schepper. Toen gingen we zelf scheppen. De moderne tijd leerde ons, dat we de macht konden verwerven om een beter leven in het hier en nu te maken. De economie werd daardoor steeds belangrijker. Immers, de economie was de motor van de vooruitgang. Technologie, handel en wetenschappen raakten verstrengeld en hieven stap voor stap de schaarste op. Gaandeweg gingen de mensen hun geloof verplaatsen van de kerk naar de markt. 'Als mijn kinderen het maar beter krijgen', waarmee bedoeld werd dat ze een leven met minder schaarste zouden krijgen. Feitelijk projecteerden de mensen de hemel op aarde.

Onbedoeld en onvoorzien

In de laatste decennia is dat verwachtingspatroon van voortdurende vooruitgang teloor gegaan. Toen Willem Alexander tot koning werd gekroond, zei hij, dat zijn generatie de eerste was, die het minder zou krijgen in plaats van beter. Het is daarbij opvallend, dat de economische welvaart nog aldoor groeit, maar dat mensen op een onbestemde manier zorgelijk zijn. Daarbij spelen de conditie van de aarde en het klimaat een rol, maar ook wantrouwen in de politiek, angst voor verlies van verworven welvaart en een toenemend gevoel dat juist de eigen belangen of die van de eigen groep niet zorgvuldig behartigd worden. Het individu in deze wereld is niet meer de optimistische mens die het verschil gaat maken middels zijn rede, maar de overvraagde, vertwijfelde en cynische mens die zich afvraagt wie hij of zij is en wat zijn of haar rol in dit complexe geheel van gebeurtenissen is. Om meer duidelijkheid te krijgen zullen we ons moeten buigen over de andere Kantiaanse vragen.

2. Wat kan ik weten?

De geschiedenis van onze kennis

Heel lang, d.w.z. vanaf de periode, dat de natuurwetenschappen het levenslicht hebben gezien, hebben we geloofd in de onaantastbare kracht van het wetenschappelijk bewijs en de daarbij behorende waarheid. Dit geloof in de waarheid heeft een vertoog doen ontstaan dat we, in navolging van Michel Foucault, een 'waarheidsvertoog' kunnen noemen. Zonder dat we ons dat echt bewust waren, lag onder ons geloof in de waarheid, een onwankelbaar vertrouwen in de natuurwetenschappelijke waarheden. Dan komt Nietzsche, die niet voor niets de 'filosoof met de hamer' wordt genoemd, met een vernietigende analyse van waarheid. Hij analyseert, dat de mens een wil tot macht heeft en dat die wil bestaat uit een vermenging van het biologische overleefinstinct en het daar uit voortkomende vermogen om het overleven te vergemakkelijken met artefacten. Heel lang wordt deze wil tot macht één op één overgedragen. De uitvinding van het wetenschappelijk principe brengt een ingrijpende verandering in de overdracht van kennis en kunde. Wanneer wetmatigheden van natuurlijke verschijnselen in wiskundige structuren gevangen kunnen worden, is niet alleen de overdracht veranderd van een hiërarchische meester-gezel verhouding naar een horizontale controleerbare overdracht van die kennis en kunde, maar is verstrengeling van verschillende kennis en kunde ook mogelijk geworden. Nietzsche zegt hierover, dat de natuurwetenschappelijke waarheid niets anders is dan een manier om een werkzaamheid over te dragen.

Onbedoeld en onvoorzien

De wil tot waarheid is dus niets anders dan een manier om de wil tot macht op een horizontale manier voor iedereen beschikbaar te maken. En dit heeft een ongekende bloei van de menselijke gemeenschap opgeleverd. Maar gaandeweg worden twee nadelen zichtbaar;

1. Ongetwijfeld is wiskunde (en alle vormen van tellen, meten en wegen) een buitengewoon doeltreffende manier om techniek en bepaalde soorten van kennis toegankelijk te maken voor iedereen, die daar mee bezig wil zijn, maar deze vorm van waarheid is ontoereikend voor een wereld van gevoelens, schoonheid en rechtvaardigheid, omdat deze zich niet in de natuurwetenschappelijke waarheden laten uitdrukken.
2. De axiomatische basis voor deze vorm van waarheid wordt zichtbaar. Toen Descartes en Locke langs filosofische analyses de weg vrij maakten voor een natuurwetenschappelijke

ontwikkeling, was de bodem van hun bewijsvoering gelegen in de grens van het bewustzijn. Wanneer dan door Sigmund Freud deze bodem weggevaagd wordt en het onbewuste als voornaamste bron van ons denken en doen wordt opgevoerd, is er geen basis meer voor de waarheid. Tegelijkertijd met het optreden van Freud en Nietzsche brengen de natuurkundigen zelf de waarheid in groot gevaar. Men ontdekt, dat de natuurkunde, zoals die zich heeft ontwikkeld vanaf Newton, Boyle en vele anderen, geen antwoord kan geven op theoretische en praktische vindingen in het natuurwetenschappelijk domein. Er komt een tweede natuurkunde tot stand, de kwantumfysica. De wetmatigheden waar deze nieuwe fysica aan voldoet, zijn onverenigbaar met de gangbare natuurkunde. Dit betekent feitelijk dat we twee waarheden hebben voor een en hetzelfde domein en dat kan niet. Dit is een probleem, dat vooral gevoeld wordt door diegenen, die in dit domein werkzaam zijn. 'Gewone' mensen merken daar vooralsnog weinig van.

3. Wegens succes wordt de kritische rede bij iedereen wakker gemaakt. Maar dit maakt het ideaal van de *homo universalis* tevens onmogelijk. Er is domweg teveel kennis en kunde. We moeten kennis nemen van de stand van kennis via anderen en dan wordt toetsbaar meetbaar en herhaalbaar vervangen door gedeelde informatie. Waar mensen in het dagelijks leven tegenop lopen, is dat de informatie, zoals die via de media bij ons komt, niet langer betrouwbaar is. Nep-nieuws en *deep fake* zijn momenteel in de aandacht en maken dat we informatie niet langer kunnen geloven. Ook is de ontwikkeling van allerlei wetenschappelijke disciplines zozeer in een versnelling, dat artikelen die vandaag het ene als waarheid presenteren, morgen een tegendeel als waarheid kunnen verkondigen.

3. Wat moet ik doen?

Hoe het verleden deze vraag beantwoordde

Voor de klassieke wereld is de vraag wat moet ik doen gericht op het in stand houden van een gemeenschap, die op haar beurt het streven naar vrijheid van een kleine groep mannen faciliteert. Dat het christendom 'platonisme voor het volk' is zoals Nietzsche het beschrijft, klopt in die zin dat nu alle mensen kunnen streven naar een beter leven, maar er gaat ongemerkt ook iets verloren. Mensen moeten nu één waarheid nastreven en worden in plaats van vrije mannen, kinderen van God. Met het buitenperspectief dat wij er nu op hebben wordt zichtbaar dat dit beperkend werkt op de vrijheid en het kritisch denken, maar grote groepen mensen gaan er in eerste instantie qua vrijheid op vooruit. In de lange geschiedenis van het christendom die dan volgt, verandert er veel wat we hier niet nader bespreken. Op enig moment ontstaat er twijfel aan de goddelijke waarheid, eerst binnen de religie; als geloofsstrijd en dan als secularisatie. En alweer, de meeste mensen leven er langs heen. Er ontstaat echter een nieuwe kijk op de wereld en het is Nietzsche die zegt 'God is dood, en wij zijn Zijn moordenaar'. Dat is enerzijds bevrijdend, maar sommigen zien, zoals Nietzsche, dat dit ons ook berooft van een duidelijk richting waarop wij ons met ons gedrag kunnen oriënteren. Nu weten we van de Grieken dat er ook denken over het doen van mensen is zonder een omvattende metafysica en Kant zelf probeert al om ons gedrag te sturen zonder een beroep te doen op een metafysische horizon. Maar wat daarbij vaak wel (op de achtergrond) aanwezig is, is een innerlijke gelijkheid van alle mensen. Dat maakt dat Kants categorische imperatief heel bruikbaar.

Onbedoeld en onvoorzien

Maar naarmate mensen meer ruimte krijgen om zich in vrijheid en gelijkheid te ontwikkelen wordt zichtbaar dat wij allemaal verschillend zijn. We kunnen ons niet langer verlaten op de waarheid, niet op ons gevoel en ook niet op morele en ethische waarden uit ons verleden. Toch vraagt ons bestaan om activiteit, om keuzes en om interacties met andere mensen, met techniek en met de natuur in al haar verschijnvormen. We kunnen niet níet handelen. In eerste instantie heeft het natuurwetenschappelijke paradigma een eenduidige richting; de opheffing van de schaarste uitgedrukt in utilitaristische termen. Dan is efficiënt handelen het credo. Dat laat de verschillen tussen mensen verdwijnen achter de gelijkheid van de gedeelde efficiënte en instrumentele werkelijkheid. Omdat instrumenteel handelen de schaarste en het lijden opheft is er geen twijfel voor velen dat dit handelen ook het goede impliceert. De tweede wereldoorlog maakt voor velen zichtbaar dat het instrumentele en efficiënte handelen niet noodzakelijkerwijs het goede voortbrengt en ook in staat is om het kwaad voort te brengen. We kunnen ons niet langer verlaten op de waarheid en vooral de goedheid van de instrumentaliteit.

4. Wat mag ik hopen?

Geschiedenis

De menselijke soort heeft voor een groot deel van de tijd dat ze bestaat weinig verwachtingen gehad van een leven in het ondermaanse. De Griekse moeder in de klassieke wereld die een wens mag doen wenst een pijnloze dood voor haar kinderen en de christelijke hoop was gericht op het hiernamaals. Het hoogtepunt van de hoop op het hiernamaals lag in de middeleeuwen en we zien dan ook dat mensen in die periode kleiner worden door gebrek aan goed voedsel. Maar dan veranderen de omstandigheden en zien mensen kansen in het verbeteren van hun lot op aarde. We zien, als altijd, dat achteraf nauwelijks te onderscheiden is wat oorzaken en wat gevolgen zijn, maar mensen krijgen het beter en gaan een ethiek ontwikkelen die uitgaat van de hoop op een beter leven. Er begint in de renaissance een aandacht voor de mens, die uitmondt in een mens die zichzelf verantwoordelijk houdt voor het in orde brengen van de wereld. En wanneer dit slaagt wordt de mens nog belangrijker en laat hij God als aanstichter van al wat is uit beeld verdwijnen. De hoop zit nu in de techniek en het menselijke denken. En alweer kunnen we zien dat dit nieuwe denken in eerste instantie vooral ruimte biedt. Kierkegaard schreef al: 'het leven wordt naar achteren toe begrepen en moet naar voren worden geleefd'. Terugkijkend leidt de geschiedenis onafwendbaar tot de Franse revolutie en de revolutie tot vrijheid en gelijkheid, maar in de memoires van De Tocqueville¹ kunnen we lezen dat het voor de mensen die er deel van uitmaakten ongewis was hoe de geschiedenis zich zou gaan ontplooiën. Maar uiteindelijk heeft de democratie, de rechts- en standsgelijkheid zich in heel West-Europa verspreid.

Onbedoeld en onvoorzien

De geschiedenis heeft ons allemaal gewezen op ons individuele recht van bestaan, heeft ons mondige burgers gemaakt en heeft onze hoop de vorm gegeven van een goed leven in het ondermaanse. Lange tijd is dat een ruimte geweest waarin mensen konden gedijen en de emancipatie gaf lange tijd hoop, op basis waarvan strijd geleverd werd om de gelijkheid te effectueren. Maar juist wanneer velen gelijkheid bereiken, zien we een massa mensen ontstaan die

---

¹ Tocqueville 2012

door de voortschrijdende techniek niet meer nodig is bij en zelfs een gevaar wordt voor de vooruitgang. Deze 'overbodigen' zoals Arendt² ze noemt zijn wij tenslotte bijna allemaal en daarmee komt de zin en betekenis van ons leven in het gedrang. Waar ooit het bestaan per definitie zinvol was is nu nuttig zijn het enige doel en als dat niet meer lukt, vallen we terug op het goed hebben. Genieten als laatste redmiddel voor de hoop. Daarmee wordt, wegens succes, een leegte zichtbaar die het gevolg is van de focus op het nuttige en efficiënte. Het kan anders, immers de klassieke wereld wilde juist de noodzaak voorbij, maar hoe dat levensgevoel nu terug te winnen is de vraag.

5. De paradigmawissel

Wat kan ik kennen? Wat moet ik doen? Wat mag ik hopen? Wat is de mens? We hebben deze vragen van Kant langs de lijn van de geschiedenis de revue laten passeren. Toch heeft het ons onvoldoende, handvatten gegeven om een visie op onze toekomst te formuleren en om tot een goed begrip van het mens-zijn te komen. Wat wel naar voren is gekomen, is de mate waarin de mensheid wegens succes onbedoeld en onvoorzien in verschillende crises is geraakt. De economie, de wetenschappen, de politiek, maar ook het dagelijks leven, de veiligheid en de greep op het bestaan zijn in de afgelopen decennia verbrokken.

Kuhn beschrijft de paradigmawissel³ vanuit het idee, dat deze beperkt is tot het wetenschappelijk domein. Bij Michel Foucault kunnen we lezen, dat deze het idee van de paradigmawissel toepast op de omvattende werkelijkheid. Foucault hanteert het begrip 'epistèmè'⁴ voor wat Kuhn een paradigma noemt. De overgang van het middeleeuwse denken naar het denken van de moderne tijd is een verhelderend voorbeeld. Waar het verklaringsmodel voor de werkelijkheid in de middeleeuwen alles wat in de werkelijkheid plaatsvond, toeschreef aan de wil van de Almachtige God, zien we hoe in de moderne tijd het doen en laten van de mens centraal komt te staan en God alleen nog verantwoordelijk is voor de moraliteit. Een paradigmawissel of een verandering van epistèmè is nooit in een keer geïmplementeerd. Daar gaat tijd overheen en mensen moeten in deze nieuwe epistèmè worden opgevoed. De wissel tussen een wereld die door Gods wil bepaald wordt en een wereld waarin de mens centraal staat werd langzaam en moeizaam bewerkstelligd.

Kenmerkend voor een epistemische of paradigmatische verandering, zijn crisissen in alle vormen van het bestaan. De genoemde en de niet genoemde crisissen, die onze werkelijkheid vandaag de dag beheersen, zijn voor ons aanleiding om te veronderstellen dat we mondiaal in een omvattende epistemische en paradigmatische omwenteling zitten.

Als we van Kuhn en Foucault aannemen dat er een ingrijpende verandering van het menselijk bestaan ophanden is, dan is het gevolg daarvan dat we de lijn van denken die de geschiedenis ons

---

² Arendt 2005

³ Thomas Kuhn heeft het begrip 'paradigmawissel' in het filosofisch taalspel geïntroduceerd:

"Wetenschap kent dus twee soorten werkwijzen, aldus Kuhn. Er zijn perioden van normale wetenschap waarin dogmatisch vanuit een paradigma puzzels worden opgelost, en korte perioden van revolutionaire wetenschap waarin een oud paradigma wordt vervangen door een radicaal andere benadering." Doorman en Pot, *Filosofen van deze tijd*, p. 230

⁴ Foucault 1966

biedt niet kunnen doortrekken. Om een beeld van de toekomst te kunnen vormen, zullen we daarom kleine en grotere aanwijzingen die we in de werkelijkheid aantreffen, moeten induceren naar een mogelijk toekomstig mensbeeld. Wij doen dit door filosofische denkbeelden als handvatten aan te grijpen en te combineren met recent wetenschappelijk onderzoek, met name op het gebied van de interacties tussen mensen, dieren en de natuur.

Nieuwe wijn in oude zakken

Keer op keer proberen denkers in de neurowetenschappen en de filosofie de mens en de menselijke cultuur weer op te sluiten binnen de grenzen van ons huidig paradigma. Dit zien we in de 'Zelfzuchtige genen' van Dawkins, de 'Egotunnel van Metzinger', en 'Wij zijn ons brein' van Swaab, maar in ook 'De vergissing van Descartes' van Damasio of Harari's 'Homo Deus', waarin de mens als algoritme wordt beschreven. Al deze denkers blijven binnen het natuurwetenschappelijk paradigma waarin de mens puur mechanistisch begrepen kan worden. Veel belangrijke kennis is en wordt nog steeds dankzij dit natuurwetenschappelijk paradigma blootgelegd. Toch is dit paradigma naar onze mening niet toereikend om een mensbeeld te schetsen waarmee een nieuw evenwicht wordt bereikt. We hebben behoefte aan een omvattend verhaal waarin we de feiten zoals we die kennen kunnen rangschikken. Wanneer er feiten worden waargenomen die strijdig zijn met het verhaal gaat men eerst proberen om het verhaal intact te laten. Als voorbeeld lieten we de Waal zien die in de Tedtalk⁵ beschrijft hoe zijn experiment over rechtvaardigheidsgevoel bij apen door een filosoof werd gekritiseerd omdat rechtvaardigheid volgens deze filosoof pas ontstond in de Franse revolutie. Wanneer teveel feiten maar ook gevoelens niet meer rechtgedaan kunnen worden in een oud paradigma gaan we een nieuw verhaal ontwikkelen, met nieuwe antwoorden op de oude vragen van Kant.

6. Handvatten

Er is geen tegenstelling tussen empathie en evolutie

Nietzsche heeft gelijk als hij zegt dat onder de waarheid een wil tot macht ligt. De motor achter de wetenschappelijke en technologische revolutie is de wil om de schaarste op te heffen. De opheffing van honger, koude en ziekte, kortom, de opheffing van het lijden was de centrale motor achter de ontwikkeling, die we de moderne tijd noemen. En dit is samen te vatten als het overleven. Ook binnen de opvattingen over de evolutietheorie van Darwin staat de overleving centraal. Deze centrale positie van het overleven zien we heel scherp in het denken van Schopenhauer, die enige decennia voor Darwin zijn filosofie 'De wereld als wil en voorstelling'⁶ publiceert. Hij stelt dat alles wat bestaat, bestaat omdat het een wil tot bestaan heeft. Wat geen wil heeft kan niet bestaan. Ook stelt hij, dat alle individuele objecten uitsluitend en alleen op het handhaven van het eigen bestaan uit zijn, en dat dat er verantwoordelijk voor is, dat er eindeloos en blijvend lijden is. Het blijvende lijden komt voort uit de eindeloze strijd waarin alles verwickeld is, teneinde zichzelf te handhaven. Dit komt overeen met hoe we lang het Darwinisme hebben begrepen; als het concurreren met het oog op het overleven.

---

⁵ https://www.ted.com/talks/frans_de_waal_do_animals_have_morals

⁶ Schopenhauer 2008

Een aantal denkers van de vorige en de huidige eeuw brengen een denkbeeld in, dat de solistische positie van de totale strijd ondergraaft. Ten eerste moeten we constateren dat de evolutie bestaat uit eindeloos veel in elkaar grijpende structuren, die van elkaar afhankelijk zijn. Er is dus, behalve strijd om het bestaan, ook onderlinge afhankelijkheid. Daarmee is de door Schopenhauer geponeerde, hopeloze positie van het individuele bestaan al enigszins ondergraven. In de laatste decennia is door een groot aantal wetenschappers, waaronder Frans de Waal, veel aandacht besteed aan een tot op heden verwaarloosd element van de evolutie, de empathie. Lang is gedacht, dat empathie en compassie cognitieve vermogens waren, die de mens met zijn verstand verworven heeft. We moeten echter constateren, dat de empathie, het menselijk denken –en daarmee de menselijke cultuur- deel uitmaakt van de evolutie. De mens is bewezen niet ‘de kroon der schepping’ en menselijke ontwikkeling is niet een breuk met de evolutie, maar maakt hier deel van uit. Eén van de kleine contra-paradigmatische stapjes, die is gezet in dit opzicht, is de ontdekking, dat heel veel dieren in de natuur empathie en zelfs compassie kennen, ook buiten de eigen soort. Op verschillende websites zoals YouTube en Instagram zijn talloze voorbeelden te vinden van dieren van verschillende soort, die samen spelen, zorg dragen voor elkaar. Daarmee moeten we aannemen, dat empathie een misschien wel even belangrijk deel van de evolutie is als de drang tot overleven, of liever, dat empathie een vermogen is, dat deel uitmaakt van dit overleven. Terugkijkend naar Schopenhauer is de wereld als wil en voorstelling niet langer gedoemd tot een hopeloze strijd en een eindeloos lijden, maar is juist uitgerust met de mogelijkheid om in een streven naar harmonie en samenwerking te leven. Hiermee komt het werk van Schopenhauer in een nieuw licht te staan. Misschien is het medelijden dat hij beschrijft meer aandacht waard dan het tot nu toe heeft gekregen. Het is geen uitweg uit de doelloze stroom van willen, het maakt er onlosmakelijk deel van uit.

Leven in een netwerk van betrekkingen

Arendt geeft in ‘De menselijke conditie’ een beeld van de menselijke samenleving dat geldig is binnen het bestaande paradigma, maar dat zeker ook waarde blijft houden in een nieuw mensbeeld. Ten eerste schetst zij, hoe ieder mens bestaat in een netwerk van betrekkingen. Daarmee bedoelt Arendt dat ieder mens ouders heeft, verzorgers, dat ieder mens sociale en maatschappelijke contacten heeft en dat allerlei mensen van belang zijn voor een individu, maar dat ieder mens ook van belang is voor anderen. Ten slotte bestaat de menselijke werkelijkheid, waar dan ook en in welke culturele context dan ook, uit een structuur van arbeidsspecialisatie en arbeidsdeling. Dit brengt ons op twee kenmerken van het menselijk bestaan, die, zo claimt Arendt, onlosmakelijk verbonden zijn met het menselijk bestaan:

1 Pluraliteit:

“Pluraliteit is de conditie van het menselijk handelen omdat wij allen eender, dat wil zeggen menselijk, zijn in die zin, dat niemand ooit gelijk is aan iemand anders die ooit heeft geleefd, leeft, of zal leven.”⁷

2 Nataliteit:

“Het nieuwe gebeurt altijd tegen het overweldigende getuigenis in van statistische wetten en hun waarschijnlijkheidsrekening, die voor alle praktische, alledaagse doeleinden neerkomt op zekerheid; de verschijning van het nieuwe heeft daarom altijd iets van een wonder. Het feit dat de mens in staat

---

⁷ Hannah Arendt, 2009, p. 16.

is tot handelen, betekent dat het onverwachte van hem kan worden verwacht, dat hij kan waarmaken wat in de hoogste mate onwaarschijnlijk is.”⁸

De technieken waar we op dit moment gebruik van maken, zijn het gevolg van een samenballing van kennis en kunde van misschien wel een miljoen of meer mensen. Daarmee zijn onze wetenschappen en technologie van karakter veranderd. Was het in de aanvang een prestatie van een individu dat een nieuwe wetmatigheid in de natuur ontdekte of een nieuwe techniek in de wereld bracht, vandaag de dag zijn dat prestaties die toegekend moeten worden aan de hele mensheid. Deze verandering in de opbouw van nieuwe kennis en kunde heeft nog een gevolg opgeleverd. Terwijl de culturele ontwikkelingen in het verleden de natuur als voorbeeld en inspiratiebron kenden, heeft de mens zich stap voor stap losgemaakt uit die relatie en zijn kennis en kunde nu gericht op de doorvorsing van de materie zelf. We kunnen creativiteit inbrengen in ons handelen, waar ooit de dwang van het overleven centraal stond.

Kapitalisme, Homo deus en het einde van de vrije markt

De opkomst van het kapitalisme na het middeleeuwse wereldbeeld, waarin alles wat plaatsvond, werd toegeschreven aan God, heeft een onvoorzien en onbedoeld wereldbeeld opgeroepen. Doordat de mens, iedere keer als hij een materiële structuur in zijn macht bracht, een klein stukje van de macht van God afnam, is in de loop van de moderne tijd de macht van God gaandeweg overgegaan in menselijke macht. Dit levert volgens Harari de rechtvaardiging voor de term ‘Homo deus’ op. Harari schetst een toekomstvisie, die uitgaat van de voortzetting van het bestaande paradigma. Daarmee komt hij tot een toekomstvisie, die tamelijk bedreigend is. Desalniettemin is zijn visie, net als die van Schopenhauer, bruikbaar, als we hem tenminste naar een ander paradigma overzetten. Stel we kunnen alles wat over rekenen gaat, vangen in algoritmes en over laten aan door ons geprogrammeerde computers die ons tijd en ruimte geven om te werken aan de vrijheid die ooit voorbehouden was aan een Griekse elite. De vraag wie is de mens gaat dan over waardigheid en vrijheid en moet dringend onderwerp worden van gesprek omdat wij nu(nog) de ethische kaders van de algoritmes moeten vaststellen.

Het bespreken van wie wij zijn is lange tijd voorbehouden geweest aan een vrijwillig, subjectief en onwetenschappelijk discours. Dit was vooral het gevolg van een verzorgingsstaat die de zwaarte van het teruggeworpen worden op onszelf, die door het existentialisme op de agenda was gezet, veranderde in de vraag ‘wat wil ik hebben?’ De verzorgingsstaat werd opgevolgd door een vrije markt ideologie waarin wij voornamelijk tot consument, maar ook tot concurrent werden gemaakt. In een vorig paradigma waren de verworvenheden van de markt reëel; Kant en de opkomende burgerij van de Franse revolutie zagen beschaving, vooruitgang, emancipatie en meritocratie. Maar vandaag de dag zijn deze effecten zo in hun tegendeel veranderd dat zelfs uit de mond van vroegere verdedigers van de vrije markt de roep om verandering hoorbaar is⁹.

De mens is ook natuur

In de laatste decennia zijn we op een andere manier naar de natuur gaan kijken. Enerzijds gebeurt dit in de wetenschap, waar mensen als Frans de Waal laat zien dat allerlei dieren zelfbewustzijn hebben, dat zij empathie kennen en dat zij cognitief zijn, plannen maken en bewust gereedschap gebruiken;

---

⁸ Hannah Arendt, 2009, p. 163.

⁹ Zie Ray Dalio bij het cursusmateriaal

anderzijds worden we, vooral door de films van Disney, geconfronteerd met dierenwerelden, waar dieren in weinig dingen afwijken van mensen. Ook de wereld van planten krijgt een andere vorm van aandacht dan tot nog toe. Men ontdekt, dat planten en bomen interne communicatie kennen¹⁰, dat ze ook communiceren met andere levensvormen, zoals insecten, met het oog op zelfbehoud en optimalisering van hun bestaan. Sommigen gaan al zo ver dat ze ons inbedden in 'vibrant matter'¹¹. Dit zijn volkomen nieuwe gedachtegangen, die onze omgang met de natuur ingrijpend zullen veranderen. Die verandering zal voor een groot deel bestaan uit een veel gelijkwaardiger omgang met planten en dieren, want wanneer soorten zelf kunnen aangeven hoe zij optimaal kunnen floreren, dan komt een ander contact tussen mensen en planten en dieren tot stand. Dan is de mens nog altijd gevangen in een netwerk van betrekkingen, maar dit netwerk is dan uitgebreid met de natuur.

Wie en wat is de mens

In het verleden was een naam dan wel een geslachtsnaam, die weergaf welke voorouders jouw bestaan droegen, of het gaf aan welk ambacht iemand uitoefende. Later, in de tijd dat mensen geregistreerd werden, werden lichamelijke of karaktereigenschappen, woonplek en landsaard tot naam gemaakt. Altijd was een naam een betekenisverlening die door de gemeenschap aan iemand gegeven werd en die daarmee ook de plek in de gemeenschap duidelijk maakte. Toen de democratie tot stand kwam, ontstond een nieuwe situatie. Mensen werden gelijken van elkaar. Niet meteen en niet in absolute zin, maar wel voor de wet. Om die positie van stands- en rechtsgelijkheid mogelijk te maken, moesten mensen, gewend als ze waren om in een stand te leven, en door die positie in hun gedrag bepaald te worden, nu zelf de verantwoordelijkheid voor hun gedrag op zich nemen. Daartoe was een maatschappelijke opvoeding onvermijdelijk. Deze maatschappelijke opvoeding is door Michel Foucault beschreven als 'disciplineren'¹². Leden van de samenleving werden tot gedisciplineerde subjecten gemaakt. Dat betekende, dat hun individueel potentieel, hun persoonlijke aanleg en talenten tot maatschappelijke gedragingen werden gevormd. Alle burgers werden langs de lijn van burgerschap en arbeid en werk, tot een 'wat' gemaakt. De achterliggende gedachte was lange tijd dat als iedereen dezelfde kansen en kennis kreeg mensen ook hetzelfde zouden blijken te zijn. Het ideaal van de gelijkheid speelt hierbij een grote rol.

Maar juist dit streven naar gelijkheid bewerkstelligde een splijting van de persoonlijke eigenschappen en talenten. Een deel werd tot gedisciplineerd subject, maar wanneer delen van die persoonlijke eigenschappen en talenten geen plek konden krijgen in het subject, dan bleven ze achter in het individu en dan ervoer dat individu juist dat afwijkende, dat wat niet in de disciplineren paste, als eigenheid. Hierbij moeten we denken aan Heideggers analyse van oneigenlijkheid en eigenlijkheid. En dat is onze ervaring van identiteit, van wie wij zijn. Scholing, arbeidsdiscipline en sociale integratie zijn middelen om het gedrag van mensen te ordenen. maar juist wanneer die aanpak slaagt worden de verschillen tussen het geproduceerde subject (het wat) en dat wat iemand ervaart als eigenheid (het wie) groter.

Dat brengt met zich mee, dat hoe meer ordening er in de samenleving is, hoe meer innerlijke eigenheid wordt ervaren. Dat leidt ertoe dat er objectief meer ruimte is voor ieder individu dan ooit

---

¹⁰ Wohlleben 2016

¹¹ Bennett 2010

¹² Foucault 1989

geschiedenis, maar dat er steeds verzet is tegen iedere vorm die die gemeenschappelijke ruimte oplegt aan een individu. Ingeklemd als we zijn in een steeds maar groeiende bureaucratie, worden we zowel meer 'wat' als meer 'wie'. Tot in de 50er jaren van de vorige eeuw was men gericht op de verbetering van het 'wat' in de periode daarna zien we hoe het 'wie' van mensen steeds belangrijker wordt. Alleen al het 'wat vind je er zelf van' is een aanwijzing in die richting. In de loop van de decennia daarna zien we hoe de discrepantie tussen het 'wie' en het 'wat' mensen in toenemende mate beïnvloedt. Vanaf de 70er jaren van de vorige eeuw zien we de ontplooiing van het wie de plaats inneemt van goed burgerschap. Geluk is te vinden in innerlijke harmonie en die is weer het gevolg van het dichten van de kloof tussen 'wie' en 'wat'. Het probleem wat daarbij ontstaat is dat de aandacht voor de wereld, de aarde en het publieke domein beperkt raken tot de vraag hoe veranderingen daar kunnen bijdragen aan die individuele harmonie. Dat levert een totale atomisering van de samenleving op.

Succes en onzekerheid

Veranderingen gaan ongemerkt snel en verworven rechten, welvaart en levensduur worden makkelijk tot de vanzelfsprekende menselijke conditie. Terecht wordt opgemerkt door denkers als Rosling¹³ en Bregman¹⁴ dat we leven in een tijd die gerust als vooruitgang ten opzichte van alle tijden vóór ons kan worden gekenschetst. Maar we kunnen niet voorbij gaan aan de problemen van deze tijd en het is niet alleen het klimaatprobleem dat ons onrustig maakt. Wanneer een paradigma aan het eind gekomen is zijn hulp theorieën niet meer toereikend en zoeken we naar een nieuw verhaal. Dat narratief is niet zoals Kuhn eerst dacht een volkomen omslag, maar wel een nu nog niet te voorspellen uitkomst van gebeurtenissen die we nu met elkaar in gang zetten. Juist het gegeven dat de toekomst geen doel is dat via vooraf vast te stellen stappen op een meest efficiënt wijze te bereiken is, valt ons zwaar. Ten eerste omdat we graag zekerheid willen, ten tweede omdat we de efficiëntie, die ons zoveel goeds gebracht heeft, niet willen loslaten. Maar een ontwerp van wat nog niet is kan alleen op de wijze van Kant vorm krijgen; denk na over een wereld zoals je die zou willen en ga daar alvast naar leven.

De veranderingen van denken in de loop van de tijd hebben ons veel opgeleverd; vrijheid gelijkheid en een hoge mate van welvaart zijn effecten van die ontwikkeling. We zijn echter nu op een punt gekomen dat we de individualisering niet verder kunnen doorontwikkelen, we ontdekken weer dat we ingebed zijn in een gemeenschap van mensen en dat we anderen nodig hebben voor onze identiteit. We kunnen, in het Westen, wegens succes zeggen dat meer welvaart geen hoogste doel meer is en dat we niet meer voortdurend gedisciplineerd hoeven te werken om ons voortbestaan te garanderen. We moeten dus een andere blikrichting op de werkelijkheid ontwikkelen en daarvan zien we ook de eerste contouren; aandacht voor onze relatie met de natuur en onze medemens; afstand van heersende economische¹⁵ en instrumentele¹⁶ denkwijzen en een groeiend belang van het ethische¹⁷ en esthetische.

Arendt, H. (2005). *Totalitarisme* (R. Peeters, & D. d. Schutter, Vert.). Amsterdam: Boom.

---

¹³ Rosling 2018

¹⁴ Bregman 2013

¹⁵ <https://www.maieutiek.nl/wp-content/uploads/2019/11/het-kapitalisme-werkt-niet-meer.pdf>

¹⁶ Kritiek op het rendement denken.

¹⁷ Waardig leven in plaats van levensverlenging is een voorbeeld van een dergelijke verschuiving.

Boeken

- Arendt, H. (2009). *De Menselijke Conditie (C. Houwaard, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Bennett, J. (2010). *Vibrant matter, a political ecology of things*. Londen : Duke University Press.
- Bregman, R. (2013). *De Geschiedenis van de Vooruitgang* . Amsterdam: De Bezige Bij.
- Damasio, A. (2004). *De Vergissing van Descartes: Gevoel, verstand en het menselijk brein (I. Teixeira de Mattos, Vert.)*(5e druk). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Dawkins, R. (1995). *Onze Zelfzuchtige Genen: Over Evolutie, agressie en eigenbelang (H. Scheepmaker, Vert)* (2e druk). Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Foucault, M. (1966). *De woorden en de dingen (C.P.Heering-Moorman vert.)* (tweede druk). Baarn: Ambo.
- Foucault, M. (1988). *De Orde van het Spreken (T. Widdershoven, Vert.)*. Amsterdam: Boom Meppel.
- Foucault, M. (1989). *Discipline, Toezicht en Straf: De geboorte van de gevangenis (vertalerscollectief)*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen.
- Foucault, M. (2013). *De Geboorte van de Biopolitiek: Colleges aan het Collège de France (J. Holierhoek, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Frankfurt, H. G. (2005). *On Bullshit*. Princeton University Press.
- Gabriel, M. (2014). *Waarom de Wereld niet Bestaat (H. Stegeman, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Groot, G. (2017). *De geest uit de fles, hoe de moderne mens werd wie hij is*. Rotterdam: Lemniscaat .
- Harari, Y. (2017). *Homo Deus, Een kleine geschiedenis van de toekomst (I.Pieters vert.)*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Jonas, H. (2011). *Het principe verantwoordelijkheid, onderzoek naar een ethiek voor de technologische civilisatie (Ingrid ten Bos vert.)*. Utrecht: Ijzer.
- Metzinger, T. (2010). *De Egotunnel: Hersenonderzoek en de mythe van het zelf (J. Braks, Vert.)*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij de Arbeiderspers.
- Nietzsche, F. (1985). *Aldus Sprak Zarathoestra: Een boek voor allen en voor niemand (dr. P. Endt, & H. Marsman, Vert.)*(18e druk). Amsterdam: Wereldbibliotheek .
- Nietzsche, F. (2005). *De Genealogie van de Moraal (T. Graftdijk, Vert.)* (2e druk). Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Rosling, H. (2018). *Feitenkennis, 10 redenen waarom we een verkeerd beeld van de wereld hebben en waarom het beter gaat dan je denkt*. Houten: Unieboek/Spectrum .
- Safranski, R. (2010). *Arthur Schopenhauer: De woelige jaren van de filosofie (Trion, Vert.)*(2e druk). Amsterdam: Olympus.

- Schopenhauer, A. (2008). *De Wereld als Wil en Voorstelling 1* (H. Driessen, Vert.)(5de druk). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Schopenhauer, A. (2008). *De Wereld als Wil en Voorstelling 2* (H. Driessen, Vert.)(5de druk). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Sloterdijk, P. (1992). *Kritiek van de Cynische Rede* (T. Davids, Vert.)(2e druk). Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Sloterdijk, P. (2011). *Je Moet Je Leven Veranderen:Over anthropotechniek* (H. Driessen, Vert.)(2e druk). Amsterdam: Boom.
- Swaab, D. (2010). *Wij Zijn Ons Brein:Van baarmoeder tot alzheimer* (3e druk). Amsterdam: Contact.
- Taylor, C. (2007). *Bronnen van het Zelf:De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit* (M. Stoltenkamp, Vert.). Rotterdam: Lemniscaat.
- Taylor, C. (2007). *De Malaise van de Moderniteit* (M. v.d. Marel, Vert.)(14e druk). Kampen/Kapellen: Ten Have/Pelckmans.
- Tocqueville, A. (2012). *Herinneringen:aan de omwenteling van 1848* (Mertens,I. vert.). Amsterdam: Van Gennep.
- Waal, F. (2009). *Een Tijd Voor Empathie: Wat de natuur ons leert over een betere samenleving* (G. Houtzager, Vert.). Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Wohlleben, P. (2016). *Het verborgen leven van bomen* (B. van Beusekom vert.) . Amsterdam: Bruna.
- Voor overige film en linkjes: zie het cursusmateriaal op onze website:
<https://www.maieutiek.nl/aanbod/cursusmateriaal/>
- en wat cursisten hebben gedeeld onder reacties: <https://www.maieutiek.nl/reacties-op-wie-is-de-mens-najaar-2019/>
- Met dank aan J.S.A. Meereboer voor de correcties.